

3. Савіцкая, І. І. Сучасная беларуская мова. Лексікалогія. Фразеалогія. Лексікаграфія / І. І. Савіцкая. – Мінск : БДУ, 2014. – 94 с.

4. Русак, В. У. Беларуская мова: прафесійная лексіка / В. У. Русак. – Мінск : БДТУ, 2017. – 196 с.

Мікалай Даніловіч

АДНОСТРАВАННЕ КАТЭГАРЫЯЛЬНАЙ ПОЛІСЕМІІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ У СЛОЎНІКАХ

Фразеалагізм можа набываць розныя катэгарыяльныя значэнні і таму суадносіцца з рознымі часцінамі мовы. Як адзначае У. П. Жукаў, “усе фразеалагізмы з пункту гледжання суаднесенасці з часцінамі мовы можна ўмоўна падзяліць на дзве катэгорыі: у адну групу ўваходзяць звароты, катэгарыяльныя ўласцівасці якіх вызначаюцца параўнальна свабодна; у другую групу аб’ядноўваюцца фразеалагізмы, што сумяшчаюць катэгарыяльныя прыметы некалькіх часцін мовы і валодаюць нэрэдка на гэтай аснове размыгасцю катэгарыяльных межаў” [1, с. 204]. Рэгулярнае ўжыванне фразеалагізма ў іншай сінтаксічнай функцыі прызодзіць да ўтварэння катэгарыяльнай полісеміі: *кату на адзін зуб* ‘вельмі мала (ежы)’ – адвербіяльнае значэнне, ‘вельмі малы (кавалак, торцыя ежы)’ – ад’ектыўнае значэнне.

У мовазнаўстве фразеалагізмы з розным катэгарыяльным зместам не атрымалі адназначнай інтэрпрэтацыі ў парадыгматычнай сістэме. Вылучаюцца чатыры пункты гледжання, дзе такія фразеалагізмы расцэньваюцца як: 1) монасемантычныя з дыфузным катэгарыяльным значэннем; 2) полісемантычныя з рознай катэгарыяльнай прыналежнасцю; 3) самастойныя, асобныя фразеалагізмы-кафарыівы; 4) аманімічныя адзінкі [2, с. 129].

Часцей аргументы выказваюцца на карысць другога і чацвёртага пунктаў гледжання. Як функцыянальныя амонімы фразеалагізмы гэтага тыпу лічацца на той падставе, што іх “сінтаксічная спалучальнасць і функцыі ў сказе прынцыпова адрозніваюцца” [3, с. 98]. Аспрэчваючы гэты тэзіс, М. І. Сідарэнка заўважае, што такая навуковая інтэрпрэтацыя фразеалагізмаў “супярэчыць агульнапрынятаму выглумачэнню амонімаў як адзінак, не суадносных паводле значэння” [2, с. 129].

Найбольш распаўсюджаным і аргументаваным з’яўляецца сцверджанне, якое знайшло ўвасабленне і ў фразеаграфічнай практыцы, што катэгарыяльнае раслаенне фразеалагізма – гэта працэс полісемантызацыі. Калі ў сістэме лексічных часцін мовы катэгарыяльная трансфармацыя звычайна прыводзіць да ўтварэння новых слоў (напрыклад, *цяжкі – цяжка*), то ў сферы фразеалогіі дзякуючы нязменнасці фразеалагічных адзінак адбываецца ўтварэнне не новага фразеалагізма, а толькі яго семантычнага варыянта. Тоеснасць фразеалагізма засноўваецца на фармальнай агульнасці і семантычнай блізкасці дэнататыўна неаднародных значэнняў [4, с. 101].

Ужо на самым пачатку станаўлення фразеаграфіі складальнікі слоўнікаў шукалі спосаб семантычнай ідэнтыфікацыі фразеалагізмаў з катэгарыяльнай няпэўнасцю. Напрыклад, у першых слоўніках, у тым ліку і ў слоўніку Ф. Янкоўскага “Беларуская фразеалогія”, катэгарыяльнае раздвоенне фразеалагізма аўтары часам спрабавалі паказаць у межах адной дэфініцыі: *адзін чорт* ‘аднолькава, аднолькавыя; усё адно, тое самае’, *як без рук* без чаго, без каго ‘бездапаможнасць, бездапаможна’ [5]. Тады наогул дыскусавалася пытанне, ці характэрна для фразеалагізмаў полісемія. Так, Ю. Р. Гепнер сцвярджаў, што фразеалагічная адзінка выражае адно сэнсавое значэнне, паянне і, у адрозненне ад слова, не можа быць мнагазначнай. Ф. Янкоўскі не пагаджаецца з такім меркаваннем: “Пры разглядзе мнагазначнасці (як і сінанімічнасці, антанімічнасці, аманімічнасці) ідзём толькі ад уласных назіранняў і матэрыялаў, сабраных у беларускіх народных гаворках. Фактычны матэрыял паказвае: можна не ўлічваць думку фразеалагаў, якія сцвярджаюць наяўнасць толькі аднаго значэння ў фразеалагічнай адзінцы” [6, с. 137]. У слоўніку “Беларуская фразеалогія” гэтая думка даследчыка знаходзіць рэальнае пацвярджэнне: прыводзяцца фразеалагізмы з двума, трыма і нават чатырма значэннямі. Сярод іх – шэраг фразеалагізмаў, у якіх асобныя значэнні маюць розныя катэгарыяльныя прыкметы: *адным словам* 1) ‘добры, адмысловы, вартасны ва ўсіх адносінах’, 2) ‘увогуле добра ва ўсіх адносінах добра’, 3) ‘увогуле, карачей кажучы’; *ат сабе* 1) ‘не зусім добры, не вельмі вартасны, не вельмі што’, 2) ‘не вельмі, не зусім добра, не зусім як трэба’; *без духу* 1) ‘вельмі спалохацца’, 2) ‘вельмі спалоханы’; *не вельмі што* 1) ‘не зусім (добры, вартасны чалавек, тэра (мет, стан), 2) ‘не мала, але і не багата’, 3) ‘не спадзявай(це)ся, не здарыцца гэтак!’ [5].

У далейшым заснаванае на назіраннях меркаванне Ф. Янкоўскага стала бяспрэчным у фразеалогіі. З’ява мнагазначнасці фразеалагізмаў сёння ні ў каго не выклікае сумнення, актыўна праводзіцца яе навуковае апісанне. Паводле падлікаў І. Я. Лепешава, сярод фразеалагізмаў сучаснай беларускай мовы на долю мнагазначных прыходзіцца 15% [7, с. 62].

Пры даследаванні катэгарыяльнай полісеміі навуковую цікавасць выклікаюць пытанні пра суіснаванне значэнняў розных часцін мовы ў межах аднаго фразеалагізма, іх камбінацыі, найбольш частотныя тыпы катэгарыяльнага сумяшчэння. Адказ на гэтыя пытанні могуць даць матэрыялы “Слоўніка фразеалагізмаў” І. Я. Лепешава [8].

У слоўніку полісемантычных фразеалагізмаў з катэгарыяльна неаднароднымі значэннямі налічваецца больш як 120. Гэта пераважна двухзначныя выразы, якія абазначаюць як адно, так і розныя паняцці: *на яць* ‘вельмі добра, цудоўна (рабіць што-н.)’, ‘вельмі добры, цудоўны’; *як цень* ‘недарэчна (хадзіць за кім-н.)’, ‘прыгнечаны, расстроены, засмучаны’. Радзей сустракаюцца трох-, чатырох-, пяцізначныя фразеалагізмы: *слава богу*

‘добра, паспяхова, удачна’, ‘вельмі добры’, ‘на шчасце – выказванне рада-сці, задавальнення, супакою з якой-н. прычыны’; *усё роўна* ‘абавязкова, пры любых абставінах’, у *знач.* *злучніка* ‘нягледзячы ні на што’, у *знач.* *часціцы* ‘ўжыв. пры выказванні пярэчання, проціпастаўлення папярэдняму – усё-такі’, у *безасаб.* *ужыв.* ‘абсалютна аднолькава, без розніцы, не мае значэння для каго-н.’; *на нагах* ‘стоячы (рабіць што-н.)’, ‘не кладучыся ў пасцель (пераносіць хваробу)’, ‘устаўшы пасля сну (быць)’, ‘у руху, у пас-таянным клопаце, у рабоце (быць)’, ‘здоровы, не хворы’.

Калі разглядаць тыпы камбінацый катэгарыяльных значэнняў, то часцей за ўсё сустракаюцца фразеалагізмы (прыкладна палова), якія ў ад-ным значэнні суадносяцца з прыслоўем, а ў другім – з прыметнікам. Суіснаванне іх тлумачыцца тым, што адвербіяльнасць і ад’ектыўнасць блізкія катэгорыі, абедзве яны выконваюць азначальную функцыю. Пры-слоўныя адзінкі азначаюць, характарызуюць дзеянне, а прыметнікавыя адзінкі – прадмет. Гэта добра бачна на прыкладах, у якіх абодва значэнні суадносяцца з адным і тым жа паняццем: *як у аптэцы* ‘вельмі дакладна’, ‘абсалютна дакладны’; *будзь-будзь* ‘выключна, у найвышэйшай ступені (жыць, рабіць што-н.)’, ‘выключны, найвышэйшай ступені’; *на вагу зола-та* ‘вельмі высокая, дорага (цаніць, каштаваль, абыходзіцца і пад.’, ‘вельмі значны, каштоўны, цэнны’; *на адно вока* ‘вельмі чутка, чуйна (спаць)’, ‘вельмі чуткі’; *як гrom з яснага неба* ‘зусім нечакана, раптоўна’, ‘зусім нечаканы, раптоўны’.

Развіццё другога значэння звязана са змяненнем лексічна-граматычнай спалучальнасці і сінтаксічнай функцыі фразеалагізма. Калі фразеалагізм спалучаецца з назоўнікам і выконвае функцыю азначэння ці іменнага вы-казніка, то мае ад’ектыўнае значэнне, а калі спалучаецца з дзеясловам, то выступае ў ролі акалічнасці з адвербіяльным значэннем.

Якое значэнне з’яўляецца першасным? Хутчэй за ўсё спачатку фразеа-лагізм функцыянуе пры дзеяслове і актуалізуе прыслоўныя катэгарыяль-ныя ўласцівасці, а пасля адбываецца ўзбагачэнне яго сінтаксічнага функ-цыянавання, арыентацыя і на адзінку прыметнікавага тыпу. Пакажам гэта на прыкладзе ўжывання фразеалагізма *душа ў душу* ‘вельмі дружна, у поўнай згодзе (жыць, пражыць, зажыць)’, ‘вельмі дружны з кім-н.’: *Мы з бацькам вашым жылі душа ў душу*. К. Чорны. *Лінія іх сумеснага жыцця душа ў душу была перапынена*. В. Казько. Некаторыя фразеалагізмы ўзніклі з прыметнікавым значэннем, а суадноснасць іх з прыслоўем развілася пазней, напрыклад, *хоць рэту сей* ‘вельмі брудныя (рукі, ногі, вушы)’, ‘вельмі брудна (у вушах)’: *Бацька не раз гаварыў, глянуўшы на яго вушы: “Ну, брат, у цябе і вушы: хоць рэту сей!”* Я. Колас. – *Калі вушы памыў, хай прыходзіць у школу. А то некаторыя заяўляюцца, а ў вушах хоць рэту сей, – настаўнік шырока ўсміхнуўся, паказваючы здаровыя белыя зубы*. Л. Левановіч.

Нярэдка прадметна-лагічная пераарыентацыя фразеалагізма ў выніку яго сінтаксічнага ўжывання суправаджаецца адначасовым змяненнем семнай структуры значэння. Дыяпазон семантычных разыходжанняў у гэтым плане можа закранаць асобныя семы ці значэнне цалкам, калі фразеалагізм набывае іншую прадметную накіраванасць, пачынае суадносіцца з іншым паняццем: *кату пад хвост* 'упустую, дарэмна, марна (траціць, выкідваць і пад.)', 'не вартае ўвагі, дрэннае'; *лоб у лоб* 'насустрач адзін аднаму', 'зусім аднолькавыя па сіле, росту'.

У фразеалагізмах назіраецца сумяшчэнне не толькі прыслоўнага і прыметнікавага значэнняў. Сустрэкаюцца самыя розныя камбінацыі усіх вядомых катэгарыяльных значэнняў, напрыклад прыметнікавае і дзеяслоўнае, прыслоўнае і дзеяслоўнае, прыслоўнае і выклічнікавае, прыметнікавае і назоўнікавае, прыслоўнае – мадальнае, прыслоўнае – злучнікавае, дзеяслоўнае – займеннікавае, і інш.

Літаратура

1. Жуков, В. П. Русская фразеология / В. П. Жуков. – М. : Высш. шк., 1986. – 310 с.
2. Сидоренко, М. И. О статусе фразеологических единиц типа разлюли малина / М. И. Сидоренко // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков) : тез. докл. Респ. межвуз. науч. конф. (20–23 мая 1991 г.); редкол.: В. Г. Дидковская, А. В. Жуков (отв. ред.), В. Н. Телия; Новгородский гос. пед. ин-т. – Новгород, 1991. – Ч. 2. – С. 121–123.
3. Павлова, Н. А. Внутрифразеологические сдвиги / Н. А. Павлова // Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале славянских, германских и романских языков) : тез. докл. Респ. межвуз. науч. конф. (20–23 мая 1991 г.); редкол.: В. Г. Дидковская, А. В. Жуков (отв. ред.), В. Н. Телия; Новгородский гос. пед. ин-т. – Новгород, 1991. – Ч. 2. – С. 94–99.
4. Бондаренко, В. Т. О влиянии синтаксического фактора на развитие фразеологической полисемии в современном русском языке (на материале предикативных фразеологических единиц) / В. Т. Бондаренко // Проблемы русской фразеологии. Семантика фразеологических единиц : респ. сборник; отв. ред. Б. Л. Архангельский; Тульский гос. пед. ин-т. – Тула, 1975. – С. 96–101.
5. Янкоўскі, Ф. Беларуская фразеалогія: фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне / Ф. Янкоўскі; рэд. М. Я. Чыж, А. Баханькоў. – Мінск : Выш. шк., 1968. – 448 с.
6. Янкоўскі, Ф. Беларуская мова. – 3-е выд., дапрац. / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выш. шк., 1978. – 336 с.
7. Лепешаў, І. Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Выш. шк., 1998. – 271 с.
8. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : БелЭн, 2008. – Т. 1. – 672 с.; Т. 2. – 704 с.

Вольга Ляшчынская

РОЛЯ СЛОЎ-СІМВАЛАЎ ВА ЎТВАРЭННІ ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

Вядома, што ўсе фразеалагічныя адзінкі (ФА) звязаны з асноўнай адзінкай мовы – словам, складаюцца з двух і больш слоў, якія прынята называць кампанентамі. Праўда, ФА з'яўляюцца другаснымі паводле свайго ўтварэння, бо яны хоць і складаюцца са слоў, але ўтвараюцца з гатовых сінтаксічных канструкцый, якія ўласцівы мове і дзякуючы якім